

**AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ
ƏN QƏDİM DULUS KÜRƏLƏRİ****Ş.BAĞIROVA*****Bakı Dövlət Universiteti***

Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapan və ən geniş yayılan qədim sənət sahələrindən biri dulusçuluq olmuşdur. Səkkiz min ilə yaxın yaşı olan bu qədim istehsal sahəsi uzun inkişaf yolu keçmiş, zəngin ənənələr ilə dövrümüze gəlib çata bilmişdir (1).

Dulusçuluq gildən hazırlanmış məmulatın və ilk növbədə müxtəlif ölçülü və biçimli qabların odda bişirilməsilə başlanmışdır (2). Yumşaq gilənin plastik xüsusiyyətləri ibtidai insanlara daş dövründən məlum olsa da, dulusçuluq çox sonralar – Yeni daş dövründə – neolitdə kəşf olunmuşdur (3). Şübhəsiz, dulusçuluğun kəşfində istehsal təsərrüfatına keçid, oturaq əkinçilik-maldarlıq təsərrüfatının möhkəmlənməsi mühüm rol oynamışdır. Bişirilmə nəticəsində yeni xassələr alan gil qablar həm möhkəmliyi və oda davamlığı, həm də su keçirməmək xüsusiyyətlərilə seçilmiş, məişət və təsərrüfatın ən zəruri avadanlığına çevrilmişdi (4). Təsədüfi deyil ki, gil məmulatı arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin böyük hissəsini təşkil edir.

Arxeoloji axtarış və araşdırmalarla müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda qədim dulusçuluğun istehsal-texniki bazası hələ eramızdan əvvəl VI-V minilliklərdə yaranmışdı (5). Tarixi ərazilərdə göstərilən minilliklərə aid külli miqdarda ibtidai dulusçuluq nümunələrinin tapılması bunu əyaniliklə təsdiq edir. Qənaətə gəlinmişdir ki, erkən oturaq əkinçi icmalarının həyatında və təsərrüfatında ilk vaxtlardan dulusçuluq əsas yer tutmuşdu. Bir çox abidələrdə ibtidai dulus kürələrinin üzə çıxarılması hər bir qədim yaşayış yerində müstəqil dulusçuluq ocağının fəaliyyət göstərməsini sübut etmişdi. Güman etmək olar ki, belə qədim istehsal ocaqları öz məmulatları ilə əsasən yerli icmaların ehtiyaclarını ödəmişdi. Bu baxımdan Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı çoxtəbəqəli I Kültəpə abidəsi (5), Qazax-Akstafa bölgəsindəki Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalartəpə (6), Mil-Qarabağ düzündəki saysız-hesabsız abidələr (6), o cümlədən Çalaqantəpə və Leylatəpə (5), Muğandakı Əliköməktəpə qədim yaşayış yeri (7) və digərləri elmi nöqtəyi-nəzərdən daha maraqlı və elmi əhəmiyyətli idirlər. Təqdim olunan məqalədə onların bir neçəsinin daha dəqiq təhlilini verməyi özümüzə borc bilirik.

I Kültəpə abidəsində qədim dulusçuluq kürələrinin qalıqlarına eneolit-mis dövrünə aid alt mədəni təbəqədə rast gəlinmişdir. Onların çoxu uzunsov dairəvi formada qazılmış və divarları qalın gil qatı ilə süvanmış dayaz çuxurlardan ibarət idi. Bəzisinin yuxarı hissəsi çiy kərpicdən və

ya möhrədən tikilmiş divarlarla əhatə olunmuşdu. Qazıntılar zamanı suvaqların üzərində güclü odun təsiri izlənilirdi. Qeyd etməyə dəyər ki, abidənin tədqiqatçısı O.H.Həbibullayev təsvir olunanların nə məqsədlə tikilməsi haqqında dəqiq fikir söyləməsə də onların xüsusi sobalar olmasını da inkar etməmişdir (8). Bununla belə məlum müqayisəli nümunələr təsvir edilənlərin bilavasitə qədim kürə qalıqlarından ibarət olmasını söyləməyə əsas vermişdir.

Şomutəpə qədim yaşayış yerində dörd dulus kürəsinin qalıqlarına təsadüf olunmuşdur. Çiy kərpic və möhrədən tikilmiş kürələrdən biri 7 saylı tikintinin çöl divarına bitişik, giriş yoluna yaxın yerdə yerləşdirilmişdir. Onun qalın gil suvağı güclü odun təsirindən qızarmış və bərkimişdi.

7 saylı tikinti qalığının qərb hissəsində başqa bir kürənin qalıqlarına təsadüf olunmuşdur. Düzbucaqlı biçimə malik bu qədim dulus kürəsinin içərisində qalın kül qatına rast gəlinmişdi. Onun da gil suvağı güclü hərarətin təsirindən bərkimiş və qırmızı rəng almışdı (5).

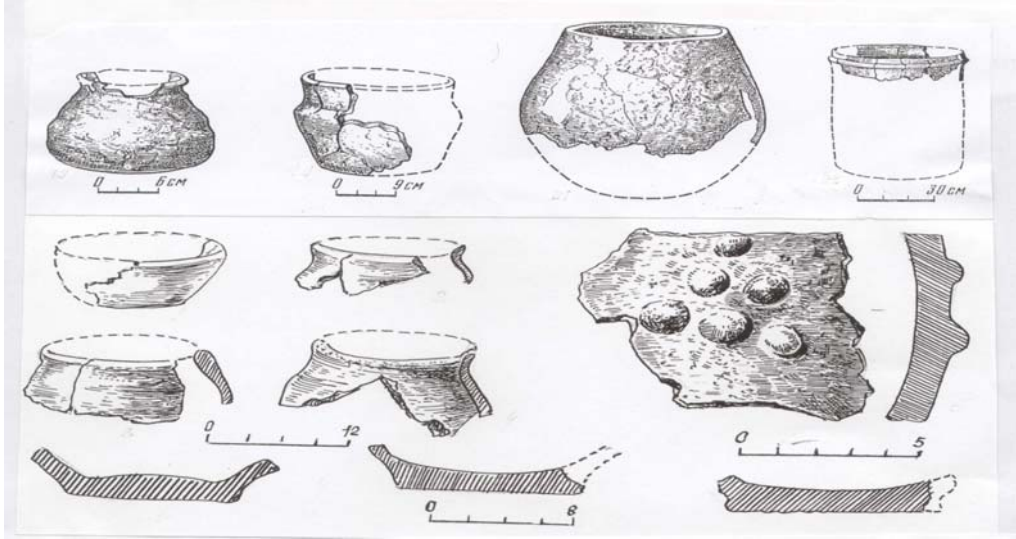
Şomutəpə abidəsində aşkar olunan digər iki kürə təkne formalı dayaz çuxurlardan ibarət idi. Onların da divarları güclü odun təsirindən bərkimiş və qızarmışdı.

Şəkil 1. Ən qədim əkinçiliklə bağlı qədim yaşayış yerinin qrafik bərpası

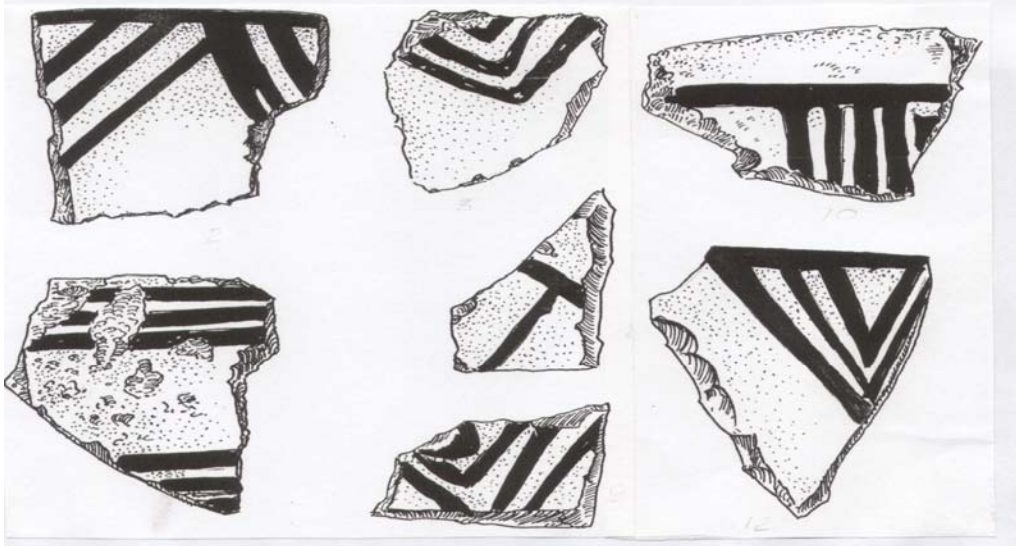
Əliköməktəpə abidəsində qeydə alınmış və öyrənilmiş qədim dulus kürələri əvvəlkilərdən fərqli olaraq mürəkkəb quruluşları ilə seçilmişdi. Tədqiqatçı F.R.Mahmudov tərəfindən bu qədim kompleksdə 10-a yaxın kürənin yeri müəyyən edilmişdir (5). Oval formalı bu kürələrin çoxu iki kameraya malik idi. Birinci alt kamera odun yandırılması, ikinci üst kamera isə bişiriləcək qabların yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Maraqlıdır ki, kürələrin alt kameralarında isti hava axınına yuxarıya ötürən xüsusi kanallara da rast gəlinmişdir (5). Onu da nəzərə çatdırmaqlıq ki, bu ibtidai dulus kürələrinin əlverişli konstruktiv quruluşu ənənəvi şəkildə sonrakı tarixi mərhələlərdə də qalmış, kiçik dəyişikliklərlə dövrümüzdə qədər davam etdirilmişdir. Diqqətəlayiq haldır ki, isti-

lik texnologiyası sahəsində yenilik olan iki kameralı dulus kürələri ilk vaxtlardan geniş yayıla bilmişdir. Məlumdur ki, belə dulus kürələri Ön Asiyanın, o cümlədən Mesopotamiyanın həmdövr abidələri üçün səciyyəvi olmuşdur (9).

Şəkil 2. İbtidai dulus kürələrində bişirilmiş gil qab nümunələri

Azərbaycan ərazisində qədim dulus kürələrinin aşkar olunduğu abidələrdən biri də Mil-Qarabağ düzündəki Leylatəpə qədim yaşayış yeridir (5). İ.H.Nərimanov tərəfindən burada dairəvi formalı kürənin qalıqlarına rast gəlinmişdir. Bununla bütün Cənubi Qafqaz üçün yenilik olan dairəvi dulus kürəsinin bilavasitə Ön Asiya ənənələri ilə bağlılığı bir daha təsdiqlənmişdi.

Şəkil 3. İbtidai dulus kürələrində bişirilmiş boyalı qab nümunələri

Arxeoloji tapıntılarla məlum olmuşdur ki, belə qədim yaşayış yer-

lərinin, eləcə də Leylatəpə abidəsinin qədim sakinlərinə artıq dulus çarxı məlum olmuş və kürələrdə daha mütərəqqi üsullarla – çarxda hazırlanmış standart biçimli qablar bişirilmişdi. Digər abidələrdə aşkar olunmuş dulus kürələrində isə bir qayda olaraq bəsitliyi və keyfiyyətsizliyi ilə seçilən əldə hazırlanmış biçimsiz qablar bişirilmişdi. Onların hazırlanması üçün bitki və qum qatışıqlı gildən istifadə edilmişdi. Qabların əksəriyyətində yeknəsəq biçim və səriştəsiz hazırlanma üsulları izlənilmişdi. Onların içərisində qalın divarlı kasa və badyalar, çölmək və camlar, enli ağızlı və düz divarlı qazanlar, eləcə də çəllək biçimli hündür qablar üstünlük təşkil etmişdi. Bununla belə bir çoxunun üzəri təmiz gil məhlulu ilə suvanmış və hər iki tərəfdən hamarlanmışdır.

Bişirilmənin səviyyəsinə müvafiq onların rəngi qırmızı-boz, çəhrayı, qırmızımtıl-sarı və ya qırmızımtıl-yaşıldır. Belə qablar üçün qulp və ya bəzək səciyyəvi deyildir. Yalnız kiçik bir qismində yapma gildən bəzəklərə, çıxıntı şəklində qulplara təsadüf olunmuşdur.

İbtidai kürələrdə bişirilmiş gil qabların müəyyən hissəsi boya ilə naxışlanmışdır. Belə qabların çoxu bitki qarışıqlı gildən hazırlanmış və yaxşı bişirilmişdir. Onların gil məhlulu ilə suvanılmış səthi böyük səylə hamarlanmış və ya cilalanmış, əlavə olaraq qara, qəhvəyi və qırmızı rənglə çəkilmiş həndəsi naxışlarla bəzədilmişdi. Azərbaycan ərazisində belə gil məmulatına daha çox cənub qrupuna daxil olan abidələrdə – Naxçıvandan I Kültəpə, Mil-Qarabağ düzündəki abidələrdə və Əliköməktəpə qədim yaşayış yerində rast gəlinmişdir (10). Maraqlıdır ki, Əliköməktəpə abidəsində boyalı qablar istehsalı başqa abidələrə nisbətən daha geniş yayılmışdı. Tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, onların bir qismi qədim yaşayış yerlərinin özündə hazırlanmış, müəyyən qismi isə Azərbaycana iqtisadi-mədəni əlaqələrlə bağlı gəlib çıxmışdır (11).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Leylatəpə abidəsindən tapılan gil məmulatın böyük hissəsi yetkin formaları ilə diqqəti cəlb edir. Dulus çarxında hazırlanmış bu qabların üzəri əlavə olaraq dişli alətlə işlənmişdir. Nəzərə çatdırmalıyıq ki, onların ən yaxın paralellərinə Azərbaycan həüdudlarından uzaqlarda Mesopotamiyanın ubeyd-uruk abidələrində təsadüf olunmuşdur (12).

Ümumi nəticə bundan ibarətdir ki, Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapan ev sənətkarlığının ən qədim sahələrindən birini dulusçuluq təşkil etmişdir. Ayrı-ayrı abidələrdə ibtidai dulus kürələrinin aşkar olunması bu ibtidai sənət sahəsinin yerli zəmin əsasında fəaliyyət göstərməsini sübut etmişdi. Bununla belə, şübhə yoxdur ki, Ön Asiyanın mədəni mərkəzləri ilə sıx bağlılıq, yerli sənət sahələrinin inkişafına da böyük təsir göstərmiş, Şərqə məxsus üstün ənənələrin Azərbaycanda geniş yayılmasına müsbət təsir göstərmişdir.

QEYDLƏR

1. Агамалиева С.М. Гончарство Азербайджана. Баку, 1987, с.7.
2. Арциховский А.Б. Основы археологии. Москва, 1954, с.48-49.
3. Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. Москва, 1985, с.210-226.
4. Мирабдуллаев А.М. Становление и особенности развития древнейшего ремесленного производства на территории Азербайджана. Баку, 2006, с.50.
5. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959, s. 36-40, 14-30, 39-52, 156, 47-129; Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987; İsmayılov Q.S. Quruçay-Köndələn-

- çay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı, 1981.
6. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток в IV-III тысячелетиях до нашей эры. КСИА, 1963, вып. 93, с.3-14
 7. Mahmudov F.R. Əlikömək təpəsində arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları. Məqalələr külliyyatı – Azərbaycanada daş dövrü və eneolit. Bakı. 1984, s.53-74, 54, 55.
 8. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982, с.7-14.
 9. Мунчаев Р.М. Энеолит Кавказа, Çoxcildlik. – Энеолит СССР, Москва, 1982, с.136.
 10. Mirabdullayev A.M. Göstərilən əsəri, s.53-55.
 11. Мунчаев Р.М. Энеолит Кавказа, с.135.
 12. Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М. Поселение Убейдской культуры Ярымтепе ИИИ в Северной Месопотамии. СА, 1982, №4, с.134-141.

ДРЕВНЕЙШИЕ ГОНЧАРНЫЕ ПЕЧИ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ш.БАГИРОВА

РЕЗЮМЕ

Археологическими раскопками на территории Азербайджана выявлены древнейшие гончарные печи, свидетельствующие о главном звене в гончарном производстве, об обжиге глиняных изделий. Открыты они в древнейших оседлоземледельческих комплексах Нахчывана, Мильско-Карабахской степи, Мугани, Казаха и Акстафа часть их археологического характера.

Относительно сложные по конструкции печи выявлены на раннеземледельческом поселении Аликемектепе Муганской равнины. Представлены они двухъярусными печами, аналогичными для памятников Передней Азии.

THE ANCIENT POTTERY HEARTHS ON THE TERRITORY OF AZERBAIJAN

S.BAGIROVA

SUMMARY

The ancient pottery hearths are revealed on the territory of Azerbaijan during archaeological excavations. They are main elements in pottery production and firing of pottery wares. Hearths are discovered in the most ancient settlements of Nakhchevan, Mil-Garabakh steppe, Gazakh and Akstafa regions. Relative complicated for their construction hearths are revealed on the early agricultural settlements of Alikomektepe in Mugan plain. They are represented by two floored hearths analogical for Front Asia sites.